

Drago Đurić

HEGEL, BRITANSKI IDEALIZAM I ANALITIČKA FILOZOFIJA

*Tom Rockmore, Hegel, Idealism, and Analytic Philosophy,
Yale University Press, New Haven, 2005.*

U svom obimnom istorijsko-filozofskom opusu o nemačkoj filozofiji Tom Rockmore se poslednjih desetak godina posebno posvetio istraživanju korelacija između nemačke filozofije, posebno Hegelove, i analitičke filozofije. Jadan od značajnih doprinosa tom istraživanju predstavlja knjiga *Hegel, Idealism, and Analytic Philosophy* koju je 2005. godine objavio Yale University Press. U ovom delu, što često nije slučaj, posebna pažnja posvećena je razmatranju uloge britanskog idealizma. U većini svojih osvrtu na ovaj tematski sklop, kao i u upravo navedenom radu, on, nasuprot danas najpopularnijim osvrtima na ovu temu, u pristupu ne gaji posebne pomiriteljske ambicije. Rokmore svojim osnovnim zapažanjima, pri izlaganju pomenute korelacije, u velikoj meri "kvari sreću" onima koji imaju ambiciju da se ti pristupi filozofiji pomire kroz Hegelovu filozofiju. U zaključku knjige koja će ovde biti glavni predmet pažnje, on izričito tvrdi da ove filozofske denominacije imaju malo šta zajedničkog kada je reč o onome što se smatra filozofski relevantnim.

Ključna meta Rokmorovog razmatranja, kada je reč o pomenutim pomiriteljskim ambicijama, jesu Ričard Rorti i Robert Brandom. Deo njegovih nastojanja usmeren je i na to da pokuša da istraži temelje savremene, po njemu, pogrešne interpretacije nemačkog idealizma. Korene korelacije, udaljavanja i razmimoilaženja on pokušava da kristalizuje kroz izlaganje britanskog idealizma i američkog pragmatizma, odnosno, kroz velika filozofska imena, koja ne pripadaju samo ovim filozofskim strujama, kao što su Bredli, MekTagart, Pers, Mur, Rasel, Nojrat, Karnap, Kvajn, MekDauel i Selars.

Šta bi, kada je reč o načinu na koji Rokmor pristupa ovoj temi, bile osnovne karakteristike njegovog teksta? Glavno obeležje Rokmorove knjige predstavlja to što njene osnovne teze nisu filozofski argumentovane, već izlaganje koje se u njoj odvija predstavlja, pre svega, skup ne baš povezanih pretresanja načina na koji analitički filozofi pristupaju Hegelovoj filozofiji. Ponekad se ton u kojem on to izlaže opasno približava pukoj denuncijaciji. S druge strane, mora se priznati da je u pravu onda kada u *Uvodu* tvrdi da je Hegel vrlo često izložen gruboj diskvalifikaci-

ji od velikog broja filozofa kojima se pripisuje pripadnost analitičkoj denominaciji, pri čemu mnogi od njih i nisu baš najbolje obavešteni o predmetu svoje kritike. Sve to što Rokmor iznosi ipak predstavlja podsticaj produblivanju debate i otklanjanju opasnosti od prebrzog i preranog konsensusa.

Mada se Rokmorovo vlastito gledanje na Hegelovu filozofiju pojavljuje tek na kraju knjige, sugestije tog gledanja mogu se implicitno prepoznati od samog početka izlaganja. Njegova interpretacija Hegela izložena ovde ne može se najbolje shvatiti bez oslonca na njegove ranije knjige i studije o ovom nemačkom filozofu i klasičnoj nemačkoj filozofiji uopšte. Mi ćemo se ovde ipak usredsrediti na način na koji Rokmor izlaže i karakteriše odnos analitičke filozofije prema Hegelu, što je, zaparavo, osnova iz koje on pokušava da izloži, a ponekad samo sugeriše, svoje ocene pristupa analitičkih filozofa kontinentalnoj filozofiji uopšte. Treba istaći da Rokmor u svom izlaganju ima u vidu pre svega Hegela predstavljenog njegovom *Fenomenologijom duha*.

Rokmor intepretira Hegela iz pojmovnog okvira Kantove kritičke filozofije i vidi ga kao neku vrstu kantovskog konstruktiviste, iako istovremeno tvdi da Hegel, za razliku od Kanta, konsistentno odbacuje bilo koju vrstu apriornog umovanja, te da Hegel odbacuje sve forme transcendentalne filozofije, odnosno apriorizma.

Rokmorovo izlaganje sastoji se od *Uvoda* i tri glavna poglavlja: 1) *Idealizam, britanski idealizam i analitička filozofija*, 2) *Pragmatizam, analitički neopragmatizam i Hegel*, 3) *Hegel, idealizam i znanje*. U *Uvodu* Rokmor postavlja sebi precizniji cilj: da osvetli kompleksan odnos između Hegela i idealizma uopšte, s jedne strane, i anglo-američke analitičke filozofije. Pritom autor ima za cilj da razmotri prepreku boljem sagledavanju tog odnosa, a ta prepreka se sastoji u tri, kako ih on naziva, mita koji najčešće oblikuju ovaj odnos. Ta tri mita su: 1) mnogi slabo informisani posmatrači, uključujući i veliki broj analitičkih filozofa, nekritički određuju idealizam kao gledište da je sve "spiritualno", 2) rasprostranjeno je pogrešno uverenje da analitički filozofi nikako nisu idealisti, čak i nasuprot činjenice da neki to sami za sebe izričito tvrde, 3) široko je prihvaćeno mišljenje da su osnivači analitičke filozofije odlučno odbacili idealizam.

U složenoj reakciji analitičkih filozofa na Hegela, Rokmor prepoznaje dve osnovne faze: 1) Odbacivanje britanskog idealizma i idealizma bilo koje vrste, uključujući i Hegela, a koje se tiče, pre svega, razmatranja problema postojanja spoljašnjeg sveta. Ovaj inicijalni nesporazum provlači se kroz celu istoriju analitičke filozofije. 2) Današnje aktuelno vraćanje Hegelu odvija se u atmosferi kritike koju neki savremeni filozofi obrazovani u tradiciji analitičke filozofije upućuju tradicionalnom empirizmu. Kada je reč o Rokmorovom izlaganju u ovoj knjizi ono je usmereno na, kako on kaže, tri dimenzije: analitičku kritiku idealizma sa početka dva desetog veka i njene dalje konsekvence, aktuelni povratak Hegelu kojem neki sa-

vremeni analitički filozofi pribegavaju u cilju svog vlastitog istraživanja, kao i na novu interpretaciju same Hegelove misli.

Razlika između tzv. kontinentalne i analitičke filozofije ne sastoji se, kao što se često tvrdi, piše Rokmor, u odnosu prema nauci, pri čemu je prva tradicija ne poštuje, a druga poštuje. Razlika je pre smeštena u opštem odnosu ove dve tradicije prema problemu znanja. "Hegel i analitička filozofija dele", smatra autor, "rigoroznu teoriju znanja", kao i delom odnos prema realizmu (str. 6). Međutim, Rokmor nas upozorava na postojanje raznih vrsta realizma: metafizički, naučni, kao i razne druge empirijske varijante. Ove filozofske vrste realizma su mnogo kompleksnije od običnog, nefilozofskog shvatanja koje je naivno, nereflektovano, a koje bi se u osnovi moglo izraziti tvrdnjom da postoji realni svet kojeg mi (neposredno) znamo. Prema Rokmoru, metafizički realizam je mnogo sofisticiraniji, a prema njemu znati znači znati nezavisni kognitivni predmet kakav on jeste. Nučni realizam, kojeg autor pripisuje Karnapu, bio bi gledište prema kojem se sve i svako znanje vredno tog imena može naći samo u okvirima prirodne nauke, koja nam nudi znanje kakvo ono stvarno jeste. I, na kraju, empirijski realizam je stanovište prema kojem mi znamo samo ono što nam je dato u iskustvu, te da nema vrednosti nikakva tvrdnja o onome što nam nije dato u iskustvu.

Rokmor posebno insistira na razlici između metafizičkog i empirijskog realizma. Prema njemu, metafizički realista tvrdi da zna ono što jeste na osnovu tri pretpostavke: 1) postoji neki način na koji stvari jesu, 2) ono što znamo ni na koji način ne zavisi od onoga ko zna niti od neke veze između onoga ko ga zna i onoga što se zna, i 3) spoljašnji predmeti i svet uopšte mogu se saznati onakvi kakvi jesu a ne samo kako se pojavljuju. Pers je metafizički realizam nazivao ontološkom metafizikom, odnosno "besmislenim brbljanjem". Nasuprot metafizičkom realisti, empirijski realista ne tvrdi da zna kakve su stvari nezavisno od našeg iskustva. Štaviše, on tvrdi da zna samo ono što je dato u iskustvu.

Metafizički realista smatra da može dovesti svoj duh u dodir sa spoljašnjim predmetima saznajući ih onakvim kakvi jesu, Rokmor stavlja nasuprot Kanta, empirijskog realistu, koji ne prihvata da mi možemo misliti stvari onakvim kakve one jesu. Naime, budući da ne možemo iskusiti stvari onakve kakve one jesu, empirijski realista ograničava naše znanje na iskustvo. Prema Rokmoru, Hegel u ovoj stvari sledi Kanta. On odbacuje, kako običan, tako i metafizički realizam. Ranija analitička filozofija, piše autor, nije ni post-kantovska, ni kantovska nego pred-kantovska. Utoliko nije kompatibilna ni Kantovim ni Hegelovim gledanjima na problem znanja i realizma. Hegel je imao u vidu Kantov kopernikanski obrt. On nije tvrdio da zna ono pretpostavljeno realno onako kako ono jeste. Sam Hegel je, smatra Rokmor, neka vrsta empirijskog realiste. Zato ona nastojanja koja su usmerena na to da Hegelovu misao dovedu u blisku vezu sa metafizičkim realizmom ne odgovaraju njegovoj poziciji.

Rokmor misli da bi se poenta te razlike bolje mogla izraziti kroz poređenje metafizičkog realizma i onoga što naziva epistemološkim konstruktivizmom kojeg pripisuje Kantu, koji prema njemu, svoj empirijski realizam bazira na uverenju da možemo znati samo ono što u nekom smislu konstruišemo. Bez obzira na pretpostavku o tehničkoj terminologiji, teško se oteti utisku da je to prilično gruba karakterizacija Kantovog stanovišta. Dalje, Rokmor smatra da Hegel razvija Kantov konstruktivizam dodajući kontekstualizam, te istorijsku i istoricističku dimenziju saznanjog procesa.

Glavna tri poglavlja knjige izražavaju, prema Rokmoru, tri sukcesivne faze odnosa analitičkih filozofa prema Hegelu i idealizmu uopšte (pre svega britanskom idealizmu). U prvom poglavlju Rokmor nastoji da izloži odnos Mura i Rasela prema idealizmu i trudi se da obrazloži tezu da rani analitički filozofi nisu razumeli idealizam kojeg odbacuju, odnosno nisu ga razumeli u meri koja bi im omogućila dovoljno opravdane primedbe. Prema njemu, vrlo uticajna kritika koju je izneo Mur uopšte ne podriva gledišta bilo koje od uticajnih idealističkih filozofa, uključujući i Hegela. Rokmor misli da nam kritički osvrt na način na koji rani analitičari odbacuju britanski idealizam može pomoći da bolje razumemo aktualni odnos ove filozofije prema Hegelu. To nam otvara, misli on, mogućnost sasvim drugačijih čitanja Kantove i Hegelove filozofije.

U drugom poglavlju Rokmor se bavi aktuelnim selektivnim osvrtom analitičke filozofije na klasični pragmatizam i neopragmatizam. U tim osvrtima se često nailazi na naročito vrednovanje Hegelove filozofije. Rokmor našu pažnju usmerava na razliku između klasičnog američkog pragmatizma i analitičkog neopragmatizma, i dalje na odnos pragmatizma prema Hegelu. On ovde nastoji da pokaže da Hegel nije pragmatista niti je pragmatizam hegelijanski. Hegelov odnos prema istoriji i istoricizmu jasno ga odvajaju od osnovne pozicije pragmatizma. Rokmor priznaje da se neki pragmatisti bave istorijom, ali skoro nijedan od njih ne smatra da je saznanje intrinzično istorično. U ilustraciji ovakvog viđenja stanja stvari on se oslanja na reprezentativna analitička čitanja Hegela, ona koja u svojim delima iznose Sellars, Rorty, Brendon, MekDauel ili Stekeler-Vajthofer.

Nešto više pažnje posvetitićemo trećem poglavlju u kojem Rokmor, generalno gledano, naglašava da je Hegelova misao inkompatibilna metafizičkom realizmu. Prema njemu, Hegel insistira na nemetafizičkom, empirijskom realizmu, socijalnom kontekstualizmu, istorizmu i istorijskom relativizmu. Sve te karakteristiku Hegelove teorije znanja izuzetno su obećavajuće za savremene rasprave o problemu znanja. Hegel je, prema Rokmoru, video nešto što su mnogi tek kasnije videli; da bismo posle Kanta načinili progres u raspravi o problemu znanja trebalo bi da napustimo metafizički realizam u korist empirijskog realizma, uz adaptaciju konstruktivističkog i istorijskog pristupa znanju.

Ipak, ono što Rokmor vidi kao glavno distinktivno obeležje Hegelove teorije znanja jesu kontekstualizam i istorizam. Razume se, kontekstualizam nije nešto što je isključivo karakteristično za Hegela. Međutim, u skladu sa svojom filozofijom Hegel razlikuje različite tipove i nivoe konteksta koji oblikuju naše znanje. Ako naše znanje zavisi od konteksta, onda je ono zavisno od različitih konteksta i ne može se redukovati na neki jedinstveni kontekst. S druge strane, za razliku od većeg broja kontekstualista, Hegel, po Rokmoru ne pravi nepremostivi jaz između kontekstualizma i istorizma. Prihvatanje kontekstualizma zahteva kod Hegela, prema autorovom mišljenju, prihvatanje istorizma.

Jasno je da zavisnost od konteksta nužno zahteva pluralizam konteksta, u suprotnom, stabilan kontekst bi izgubio funkciju. Takođe, jasno je da istorijski kontekst podrazumeva pluralizam istorijskih perioda. Međutim, izgleda da Rokmor pripisuje Hegelu više nego što mu se može pripisati. Kod Hegela bi se, sistemski gledano, mogla razlikovati, recimo, dva opšta konteksta izlaganja filozofije – jedan je njeno sistemsko izlaganje, a drugi njeno istorijsko izlaganje. Za Hegela su to dva načina izlaganja iste stvari, ali oni nisu simetrični. Istorija filozofija se, po njemu, ne bi mogla izlagati bez sistemski razvijenog pojma filozofije, ali se drugo može učiniti bez prvog. Zbog toga je razumljivo da je za Rokmora ono šta bi ta zavisnost kontekstualizma i istorizma značila nešto "misteriozno, budući da Hegel nikada ne objašnjava" (str. 193) na čemu je ta veza dublje zasnovana. Naime, Hegel takvo stanovište ne objašnjava pošto ga i ne zastupa na način na koji to Rokmor interpretira. U tom slučaju nema mesta ni za kakvu misterioznost.

Rokmor konstatuje da postoji veliki broj kontekstualista među analitičarima, poput kasnog Vitgenštajna, dok je dosta mali broj istoricista. Većina koja zastupa kontekstualizam, ne zastupa istovremeno i istoricizam. Ali ima i takvih, kao što je, po Rokmoru, MekDauel, koji u svojoj vlastitoj koncepciji kontekstualizma ne ostavljaju mesta za istoricizam, a ipak, interpretirajući tuđa stanovišta, u MekDauelovom slučaju reč je o Gadameru, odobravaju gledište po kojem su znanje ili jezik zavisni od istorijskog konteksta. Rokmor konstatuje da mnogi savremeni kontekstualisti tretiraju kognitivne kontekste tako kao da oni nemaju epistemološke konsekvence. Ta njegova tvrdnja je u najmanju ruku preterana.

Autor, međutim, dobro oertava novovekovni put nastanka ideje istoricizma, uključujući i ono što on naziva epistemološkim istoricizmom, kojim želi da izrazi zavisnost našeg znanja od pojmovnih mreža vremena u kojem živimo ili u kojem su nastale pojedine teorije znanja. U istorijskom razvoju istoricizma Rokmor polazi od Vikoa i njegove tvrdnje da samo ljudska bića mogu razumeti ljudsku istoriju, te ide preko Herderove sugestije da svako doba mora da se razume u za njega karakterističnim terminima, zatim diktuma Vilhelma fon Humbolta da različiti jezici nude različite poglede na svet, to jest, da oblikuju našu sliku sveta i, na kraju, Šlajermaherovog stava da svaki jezik formira svoj vlastiti sistem pojmova.

Hegel ne samo da misli da se ljudsko znanje menja tokom vremena, nego da se i svaka individua menja. To dvoje za filozofiju ne predstavlja ništa drugo do dva načina prikazivanja razvoja znanja. Različiti konteksti, koji se istorijski gledano javljaju povezani sa istorijskim ličnostima i epohama, istovremeno su i različiti stepeni individualnog razvoja svesti. U istorijskom kao i u individualnom razvoju svesti reč je o postepenom razotkrivanju konteksta. Svaki stupanj u razvoju predstavlja u isto vreme posledicu otkrivanja šireg konteksta od kojeg je zavisio prethodni stupanj. Istinski kontekst nekog znanja ostaje neiskazana i neosveščena pretpostavka. Onda kada se ta pretpostavka osvesti, menja se i samo znanje.

Ne možemo se oteti utisku da Rokmor interpretira Hegela tako kao da ovaj svoju misao provlači kroz različite već osvetljene i diskretne kontekste, uključujući i istorijske. Međutim, kod Hegela stvar ne stoji tako. Kod njega se kontekst pojavljuje tek tokom nastojanja da se osvetli neko znanje koje se, na ovaj ili ovaj način, zamišlja kao apsolutno, odnosno, kao nezavisno od konteksta. Sam kontekst postaje "normalan" momenat znanja i time prestaje biti nešto spoljašnje i neutralno. U osnovi Hegelove misli stoji nastojanje da se filozofija oslobodi stipulacije metoda, istorijskog konteksta, gotovog pojma onoga ko saznaje itd. Svi momenti saznanja moraju biti osvetljeni tokom samog procesa saznanja. Druga je, naravno, pitanje da li to Hegelu polazi za rukom, odnosno, da li je to uopšte izvodljivo.

Kao što smo već sugerisali, trebalo bi podvrći kritici i Rokmorovu karakterizaciju Kantove epistemologije kao konstruktivizma. Moglo bi se reći da u njegovoj filozofiji postoje ostaci konstruktivizma, ali da to svakako nije osnovna intencija njegove misli. Njegov kriticizam usmeren je upravo na to da iz filozofije odstrani konstruktivističke pretpostavke. Kant, zapravo, nastoji da otkloni sve dogmatske pretpostavke metafizičkog realizma i da što doslednije zastupa tzv. empirijski realizam. Ne samo da Kant tvrdi da mi možemo saznati samo pojave, a ne stvari po sebi, nego mi ne možemo saznati ni ono *ja* koje saznaje, nego ga samo dokazujemo transcendentalnim argumentom kao uslov mogućnosti jedinstva saznanja, a time i kao uslov mogućnosti svesti uopšte. Ovo *ja* se, piše Kant, iako prati sve naše pretpostave, dalje ne može pratiti.

Empirijski realizam je principijelno nepomirljiv sa konstruktivizmom. Momenat metafizičkog realizma i konstruktivizma može se prepoznati, na primer, u Kantovom pojmu *stvari po sebi*, što su odmah i uvideli njegovi savremenici i neposredni sledbenici. Moglo bi se reći da Kant nije uspeo da empirijsko-realističku poziciju dosledno, do kraja provede. Na doslednom izvođenju te pozicije kasnije rade Fihte, a posebno Hegel. Za njega je filozofiju u užem smislu zasnovana na analizi pojmova. Sva filozofija je, kako sam Hegel izričito tvrdi, analitička u Kantovom smislu. Analiza pojmova vodi izlaganju predikata koji su u njima sadržani. Ti predikati su nešto što predstavlja najdublju pojmovnu mrežu koja predstavlja način na koji mislimo, odnosno, predstavlja, hegelovski rečeno, "drugu prirodu" našeg mišljenja.

Mada je od ovako obuhvatne tema koju je sebi postavio Rokmor teško očekivati "potpunost", neobično je da on nije doveo u vezu gornju interpretaciju Hegela sa Kvajnovom kritikom razlike između analitičkih i sintetičkih sudova. Kvajn tvrdi da predikati analitičkih sudova nisu na neki *a priori* način sadržani u pojmu koji stoji na mestu subjekta suda, već su samo, hegelovski rečeno postali naša "druga priroda". Oni su okamenjeno iskustvo, a ne nešto nezavisno od iskustva – oni su, recimo to tako "zaboravljeno" iskustvo koje je postalo kontekst, a kontekst ni za Hegela nije nešto nezavisno, neutralno, diskretno u odnosu na ono čemu je kontekst.

Ako se pođe od osnovne koncepcije Rokmorove knjige, da se izloži što obuhvatniji pregled istorije odnosa između Hegela, britanskog idealizma, klasičnog pragmatizma, analitičkog neopragmatizma i analitičke filozofije uopšte, onda bi se teško moglo reći da je knjiga ispunila očekivanja. Teško je reći koje su teme u pokušaju da se prokaže gornja istorija nezaobilazne, ali je ipak neobično da neke i ne pominje. Iako je odnos analitičkih neopragmatista prema Hegelovoj filozofiji pomenut, nije data ni silueta tog odnosa. Naime, ne može se ni naslutiti u čemu se zaista sastoji Selarsovo, MekDauelovo i Brendomovom okretanje Hegelu. Međutim, podudarnost nekih tema i rešenja koje u Hegelovoj filozofiji vide savremeni zastupnici aletheizma, odnosno, zastupnici teze da postoje tzv. istinite protivrečnosti, kao i istraživači na polju parakonsistentne logike nisu ni pomenuti.

Na kraju treba reći da, iako Rokmorov način obrade teme ima svojih prednosti, čini se da je mnogo produktivniji i inspirativniji pristup poput onoga kojeg je u svom izlaganju približno iste teme prezentovao Pol Reding (Paul Redding) u svojoj knjizi *Analytical Philosophy and the Return of Hegelian Thought* (Cambridge University Press, 2007). Reding ne ide toliko široko, već se koncentriše na krucijalna pitanja. Tako mu ostaje više mesta da argumentuje prirodu odnosa savremene analitičke filozofije prema pojedinim segmentima Hegelove misli. Međutim, i pored svih primedbi koje bi se mogle izneti na Rokmorovo izlaganje, ono je vredno čitanja. Ono je više okrenuto istorijsko-filozofskom pregledu, a manje problemskoj eksplikaciji odnosa, ali je upravo to ono što ovu knjigu čini vrednom čitanja.

Drago Đurić
Filozofski fakultet, Beograd